

Циганок Ольга Михайлівна,

професор кафедри іноземної філології та перекладу
Київського національного торговельно-економічного університету, м. Київ, Україна,
доцент, доктор філологічних наук

ORCID iD 0000-0002-0009-6562
olzyg@ukr.net

DOI: 10.28925/2412-2475.2019.146

Галаган Валентина Ярославівна,

старший викладач кафедри іноземної філології та перекладу
Київського національного торговельно-економічного університету, м. Київ, Україна

ORCID iD 0000-0003-4527-3363
DOI: 10.28925/2412-2475.2019.146

**ДЕЯКІ ФОРМИ РЕЦЕПЦІЇ ЦИЦЕРОНА У ПІДРУЧНИКУ
З КРАСНОМОВСТВА «МОГИЛЯНСЬКИЙ ОРАТОР» (1636)**

У статті проаналізовано деякі форми рецепції Марка Туллія Цицерона у найбільш ранньому підручнику з риторики Києво-Могилянській академії — «Orator Mophileanus» (1636) Йосипа Кононовича-Горбацького. Автор вітчизняного курсу різними способами вказує, що будує свій курс на вченні батька красномовства, якого вважає «нашим». Цицерон для київського викладача — безумовний авторитет, не лише як оратор і вчитель красномовства, але і як політик та особистість. Однак до спадщини класика автор української риторики ставиться критично. Натрапляємо як на захист римського оратора від можливих опонентів, так і на елементи дискусії з римським корифеєм. Трактат «Про поділ риторики», який приписують Цицерону, Йосип Кононович-Горбацький вважає зразком, як можна коротко викласти риторичне вчення початківцям, у його випадку — студентам, яких він іменує «Цицероновими кандидатами». Римський корифей у вітчизняному підручнику нерідко йде в парі з іншими авторами, найчастіше — із Квінтіліаном. Підручник «Могилянський оратор» багатий на визначення, з боку форми демонструє велику різноманітність. В українському посібнику широко живається термінологія Цицерона, хоч вона і не до кінця вироблена, а подекуди суперечлива. Йосип Кононович-Горбацький використовує різні способи коментування: пояснення терміна Цицерона, роз'яснення думки тощо. Інколи український автор не впевнений, що добре розуміє римського оратора. В українській риториці багато прикладів із Цицерона. Цитування здійснюється у кількох формах: цитується кілька фрагментів із творів Цицерона, які немовби доповнюють один одного, один фрагмент або лише початок.

Ключові слова: *риторика, Йосип Кононович-Горбацький, XVII ст., Києво-Могилянська академія.*

*Exemplis discimus [Ми вчимося на прикладах]
Федр. Байки, II, 2*

Підручник з риторики «Могилянський оратор» (1636) — найбільш ранній зі збережених курсів Києво-Могилянської академії. В.Д. Литвинов описав його під № 1, подавши коротку інформацію про автора, структуру і зміст [3, 11]. Рукописна копія риторики потрапила до київської книгозбірні 1969 р., що

зафіксовано на титульному аркуші [9]. 1972 р. було опубліковано невеликий фрагмент перекладу, здійснений Мирославом Роговичем [1]. Віталій Маслюк наприкінці минулого століття переклав два трактати цієї риторики із трьох, які дочекалися публікації 2014 р. [2]. Відомий український неолатиніст здійснив велику пра-

цю, зважаючи на нерозбірливий почерк списку і вицвіле чорнило на багатьох аркушах. Повна назва риторики в українському перекладі звучить так: «Могилянський Оратор, вихований на прекрасно підготовлених “Частинах” Марка Туллія Цицерона» [2, 11]. Таким чином, уже назва вказує на тісний зв'язок курсу із вченням великого римлянина, зокрема з одним із його маловідомих творів [5], про що йтиметься нижче.

Актуальність теми дослідження. Рецепція творчості Цицерона у різні епохи, в різних частинах світу продовжує цікавити вчених [4; 7; 8 etc.]. **Наукова новизна.** На східнослов'янському матеріалі ця тема не розроблялася. Потрібне комплексне і системне дослідження, яке охопить такі аспекти: 1) форми рецепції і рецепція форми; 2) тексти і контексти; 3) рецепція ідей тощо. **Мета дослідження.** Завдання цієї публікації — розглянути деякі формальні особливості рецепції спадщини Цицерона в українському підручнику з красномовства.

1. «Разом із Цицероном»

Виклад основного матеріалу. Автор української риторики різними способами вказує, що буде свій курс на вченні корифея красномовства: «...Вибираємо з таланту різних авторів і, передусім, Цицерона ... ораторські багатства», «доказується авторитетом Цицерона», «спираючись на авторитет Цицерона» тощо [2; 5]. Римського класика Йосип Кононович-Горбацький називає «нашим автором», «нашим Цицероном», «знаменитим Цицероном», «батьком красномовства», «видатним захисником», «найбільшим корифеєм особливо плодоносного ораторського мистецтва» [2; 5]. У різних контекстах натрапляємо на формулювання «разом із Цицероном»: «ми разом із Цицероном викладемо...», «ми разом із Цицероном подаємо приклад», «поведемо мову разом із Цицероном», «ми разом з Цицероном приступаємо», «разом з Цицероном поговоримо», «необхідно нам разом з Цицероном пізнати», «я стверджую разом із Цицероном», «разом із Цицероном ми пояснили», «разом із Цицероном ми виклали» тощо [2; 5]. Привертає увагу також формулювання кінцівки однієї із частин: «Отже, за допомогою всевишніх разом із Цицероном ми прийшли до закінчення першого трактату нашого “Оратора”...» [2, 90]. Зв'язок зі спадщиною римського оратора підкреслюють формулювання: «ми ж, ідучи за Цицероном...», «підемо слідами Цицерона», «згідно з ученням Цицерона», «згідно з викладом...», «надibuємо (бачимо) у Цицерона», «ми користувалися словами Цицерона», «скажу словами Цицерона»,

«погоджуємося із думкою Цицерона», «як він ... , так і ми будемо», «ми зробимо, як це робить Цицерон», «беручи до уваги вчення того ж Цицерона», «це вчення Цицерона», «на підставі (основи) слів Цицерона», «ми спостерігали у ... Цицерона», «Цицерон нас учить», «з цієї вказівки Цицерона ясно», «відомо з Цицерона», «чули від Цицерона» тощо [2; 5].

Український ритор звиряє свій крок за Цицероном: «раніше ніж розглянути певне питання, треба поглянути на їх користь і необхідність у Цицерона», «тому що... про цю справу говорить Цицерон, то й нам годиться ... торкнутися» [2; 5]. Натрапляємо і на такі формулювання: «ніде виклад Цицеронового вчення про ... не підтверджує того», «ми не суперечимо Цицерону», «з того, що говорить Цицерон, зробимо висновок» [2; 5].

Однак у окремих випадках український автор чинить інакше, ніж Цицерон. Наприклад: «Цицерон познаходив багато місць, ми ж ... будемо мати десять» [2, 24]. Цицерон — не ідол, натрапляємо на сліди прихованої полеміки: «Цицерон міг би сказати...» [2, 94], «у промові... досить було сказати..., проте він...», «отже, справедливо виникає у нас тривога» [2, 97] тощо. Йосип Кононович-Горбацький захищає римського оратора від нападків можливих опонентів: «Але хтось скаже: дарма Цицерон встановив... Відповідь буде така: Цицерон встановив тут правильно» [2, 120].

Автор української риторики ставить перед собою завдання, аналізуючи риторичну техніку Цицерона, розкрити секрети красномовства загалом: «Для дослідження взагалі нашого мистецтва візьмемо промову Цицерона...» [2, 120]. Ще приклад: тут Цицерон «підготовляв увагу», в іншому місці «викликав увагу», а далі «здобув увагу» [2, 117]. Київський викладач — прихильник практичного підходу: «такий вступ бачимо у Цицерона», «Цицерон так починає», «бере аргумент, подає засновок, прикрашує обидві частини, переходить до роз'яснення» тощо [2; 5].

2. «Частини»

«De partitione oratoria», «Partitiones Oratoriae» [5], або «De partitionibus oratoriis» [6] («Про поділ риторики») — це короткий, але детальний твір про ораторське мистецтво, створений для навчання сина Марка Туллія у формі діалогу: батько відповідає на запитання юного Цицерона. Це найбільш науковий з усіх творів Цицерона про риторику. Його автентичність сумнівна, але Квінтіліан неодноразово цитує його саме як працю Цицерона.

Віталій Маслюк переклав назву цього твору як «Ораторські частини», зважаючи на те,

що у київській риторичі вона часто фігурує у формі «Частини», «Частини промов» тощо [2]. В.Д. Литвинов свого часу переклав назву риторичі таким чином: «Оратор Могилянський, украшений совершеннейшими ораторскими разделениями Марка Туллия Цицерона» [3, 11]. Таким чином, автор українського опису риторик, перекладаючи назву, не помітив, що «Частини» (Partitiones) — це твір. Це й не дивно, бо в часи, коли робився опис, доступ до інформації такого роду був більш ніж скромний. До того ж серед творів Цицерона ця праця в радянській науці не згадувалася.

Автор української риторичі аргументує історичне значення праці Цицерона: вона відкрила для всіх сучасників короткий та вільний шлях до чарівного ораторського мистецтва [2, 14]. Увагу Йосипа Кононовича-Горбацького цей твір привернув із двох причин: 1) видатні та талановиті вчені в «Частинах» Цицерона вбачають найбільше досягнення красномовства і рекомендують їх; 2) Цицерон мав високу мотивацію написати цей твір — його надихала батьківська любов до сина [2, 21].

Йосип Кононович-Горбацький зазначає: «Цицерон вибрав для наслідування божественного Платона і склав діалог у формі запитань та відповідей...» [2, 22]. Нерідко при посиланні на працю «Про поділ риторичі» у київському підручнику зберігається діалогічна форма.

Хоч у назві вітчизняної риторичі заявлений один трактат Цицерона, з погляду форми Йосип Кононович-Горбацький бере до уваги й інші праці. У деяких випадках київський викладач посилається відразу на два твори Цицерона (наприклад, на третю книгу «До Гереннія» (II, 19) і на працю «Про оратора» (III, 56–61) [2, 89]. Однак аналіз текстів і контекстів виходить за межі цієї публікації.

3. Легендарна особистість

Римський оратор привернув увагу українського викладача і як історична особа. Підкреслюється, що хоч Цицерон багато чому навчився у Греції, однак він був оратором римської республіки і батьком своєї батьківщини. Йосип Кононович-Горбацький проводить паралель із шляхетною діяльністю на благо вітчизни Петра Могили, який і запросив його до Києва [2, 13]. Цицерон виступає в українській риторичі не лише як оратор і теоретик літератури, а й політик (консул Цицерон стримав стремління Катиліни, послабив авторитет Катона тощо). У текст риторичі вітчизняний викладач подекуди вплітає фрагменти із життя римського класика. В українській риторичі натрапляємо на вислови «на думку Цицерона», «з думки са-

мого Цицерона» «Цицерон у...», «Цицеронові не досить» тощо. Найчастіше вживається формулювання «Цицерон говорить (каже)». Підручник багатий на визначення, які Віталій Маслюк відтворив такими словами: Марк Туллій «нагадує, визначає, повчає (повчав), учить, вважає, пише, твердить, робить (зробив), здійснює величезну працю, подає (подав), визначає, заявляє (заявив), розглядає (розглянув), відповідає, поступає, вказує, вчинив, робить висновок, виводить, називає, наводить аргументи, вживає, виступає проти, описує (описав), не пропускає, торкнувся, викладає, висловився, застосував, ділить, застерігає, каже (сказав), повторює, стверджує, розмістив, підготував, викликав, здобув, нагромадив, перелічує (перечислює), підтверджує, спростовує, переконує, викладає, досліджує, рекомендує, зазначає, додає, доводить, прикрашає, поширює, підкреслює, наказує, встановив, відзначає тощо» [2; 5].

4. Цицерон та інші автори

Йосип Кононович-Горбацький вживає також формулювання «на думку Цицерона та інших». Серед тих «інших» першість посідає Квінтіліан. Подекуди київський автор подає думки Цицерона за посередництвом Квінтіліана і вказує місце цитування в обох авторів або зазначає, що Квінтіліан щось робить згідно з розподілом Цицерона. Буває, що два корифеї ораторського мистецтва ідуть у зв'язці: «А що каже Квінтіліан, що Цицерон про красномовство?» [2, 15]. Варто зазначити, що із них двох Квінтіліан не раз зазначається першим, наприклад: «Ось так Квінтіліан. ... Цицерон також вказує на...» [2, 94]. У парі з Цицероном згадується також Демосфен [2, 74], Аристотель (Цицерон в останньому випадку — другий) [2, 130] та Енній (Цицерон — перший) [2, 126]. Подаються думки і трьох авторів: наприклад, Липсіуса, Марка Аврелія і Цицерона. Хронологічно більш ранній Цицерон у цьому переліку — останній [2, 28]. У іншому випадку Цицерон «посередині»: визначення гніву дається за Іоанном Дамаскіним, Цицероном і Сенекою. Натрапляємо і на таке формулювання: «...Треба досліджувати... (подається перелік авторів), а також самого Цицерона» [2, 111].

5. Термінологія римського оратора. Коментування

У київській риторичі широко вживається термінологія Цицерона, хоч вона і не до кінця вироблена. Наприклад, Йосип Кононович-Горбацький помітив, що визначені питання Цицерон називає ще справами і контрверсіями [2, 16]. Йосипа Кононовича-Горбацького не ля-

кає, що у різних творах Цицерона наводяться різні назви (подається конкретна вказівка на місце цитувань) [2, 69].

Автор української риторики усвідомлює, що римський оратор сам створює слова [2, 86]. Натрапляємо на формулювання «...назву цю дав Цицерон і ... так визначає» [2, 132], «Цицерон визнає ... під назвою...» [2, 99], «Цицерон у своєму викладі охопив під назвою ... і який зветься у нього...» тощо. Київський викладач вказує, чому Цицерон виводить ту чи іншу назву, яке він дає визначення, як він називає те чи інше поняття. Натрапляємо у київській риториці й на пояснення терміна, вжитого Цицероном: «тут та в інших місцях цим словом ... називає Цицерон» [2, 79]. Йосип Кононович-Горбацький подекуди роз'яснює і думку римського корифея. Натрапляємо також на коментар, який висвітлює контекст фрагмента із твору Цицерона. Інколи український автор не впевнений, що добре розуміє Цицерона: «здається, сам Цицерон повчає, коли каже у своєму викладі, що...» [2, 103]. А ось вказівка на необхідність коментаря: «І це вчення Цицерона слід роз'яснити» [там само].

6. Екземпліфікація

Приклади з Цицерона в українській риториці закономірні, як і формулювання «як, наприклад, у Цицерона», «прекрасний приклад для наслідування в Цицерона», «яскравий приклад», «звичайний приклад», «дуже багато прикладів цього маємо в Цицерона», «такого роду прикладів у Цицерона майже незчисленна кількість», «все інше дадуть нам самі приклади» тощо. В українській риториці натрапляємо на такі визначення: «її... приклад маємо у промові Цицерона...», «приклад ... зустрічається», «приклад ... бачимо», «приклад... у промові», «приклад матимеш», «багато інших прикладів відомі», «як це маємо», «як це має місце», «як

той же Цицерон», «як у тій же [промові]» тощо [2; 5]. В окремих випадках наводиться три приклади з Цицерона [2, 96]. Натрапляємо і на таке формулювання: «Приклади... маємо у Росція, Квінція, Манілія, Сестія (назви промов подані за іменами головних героїв) [2, 116].

Цитування здійснюється у кількох формах: цитується кілька фрагментів із творів Цицерона, які немовби доповнюють один одного, один фрагмент (з вказівкою на конкретне місце у тексті або ні) або лише початок тексту. Останнє здійснюється в кількох випадках: повна цитата подавалася вище, фрагмент дуже відомий, на підтвердження думки наводяться фрагменти зразу кількох творів. Буває, що після цитати з Цицерона Йосип Кононович-Горбацький робить свій висновок: «на основі цього слушно треба сказати» [2, 107].

7. Інше

Цікава форма рецепції Цицерона — коли фабула однієї із промов стає матеріалом для ілюстрації певного теоретичного положення, як з промовою «На захист Мілона» [2, 68].

Для Йосипа Кононовича-Горбацького переймати форму Цицерона — це засвоювати спосіб мислення римського класика: «Першим з усіх Цицерон дав рекомендації молоді, що вивчає красномовство, щоб вона, а це може бути внаслідок наслідування, у промовах вживала його спосіб мислення, тому берімо з довір'ям ідею його промов, яку виразимо у своїй промові іншими словами» [2, 147–148]. Український викладач називає своїх спудеїв «Цицероновими кандидатами» [2, 111].

Висновки. Таким чином, з боку форми рецепції Цицерона у київській риториці 1636 р. багата і різноманітна. Чи вона типова для Києво-Могилянської академії? Щоб це з'ясувати, необхідно дослідити інші давні вітчизняні курси.

ДЖЕРЕЛА

1. Кононович-Горбацький Й. Оратор Могилянський; пер. з латин. М.Д. Роговича. *Філософська думка*. 1972. № 3. С. 86–89.
2. Кононович-Горбацький Йосип. Могилянський Оратор; пер. з латин. Віталія Маслюка. К.: Медієвіст, 2014. 152 с.
3. Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. К.: Наукова думка, 1982. 348 с. (Description of the philosophy and rhetoric courses of professors of the Kiev-Mohyla Academy).
4. Axer, J. Central-Eastern Europe, C. W. Kallendorf (ed.), *A Companion to the Classical Tradition*, Oxford, 2007.
5. Cicero. De partitione oratoria URL: https://www.loebclassics.com/view/marcus_tullius_cicero_de_partitione_oratoria/1942/pb_LCL349.307.xml (дата звернення: 20.10.2019)

6. M. T. Ciceronis De Partitionibus Oratoriis Dialogus, comment. Jacques-Louis d'Estrebay. Paris : Michel de Vascosan, 1543.
7. Cox, Virginia and O.Ward, John (ed.), The Rhetoric of Cicero in Its Medieval and Early Renaissance Commentary Tradition, Leiden, Boston 2006.
8. Thomas J. Keeline, The Reception of Cicero in the Early Roman Empire: The Rhetorical Schoolroom and the Creation of a Cultural Legend, 2018.
9. Orator Mohileanus Marci Tullii Ciceronis apparatissimis Partitionibus excultus ... sub reverendissimo patre Josapho Kononovio rhetorices professore anno 1636 mensis Aprilis die 27 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. 30. 109. С. 1–303.

REFERENCES

1. Kononovych-Ghorbackyi, Y. (1972). Orator Mohylianskyi, per. z lat. Rohovycha, M. D., *Filosofsjka dumka*, № 3, pp. 86–89 (in Ukrainian).
2. Kononovych-Horbatskyi, Y. (2014). Orator Mohylianskyi, per. z lat. Vitaliia Masliuka, K.: Mediievist , 152 p. (in Ukrainian).
3. Stratii, Ya. M., Lytvynov, V. D., Andrushko, V. A. (1982). Opisaniiie kursov filosofii i ritoriki professorov Kiievo-Mogilianskoi akademii, K.: Naukova dumka, 348 p. (in Ukrainian).
4. Axer, J. Central-Eastern Europe (2007). C. W. Kallendorf (ed.), *A Companion to the Classical Tradition*, Oxford.
5. Cicero. De partitione oratoria.
[https:// www.loebclassics.com/view/marcus_tullius_cicero-de_partitione_oratoria/1942/pb_LCL349.307.xml](https://www.loebclassics.com/view/marcus_tullius_cicero-de_partitione_oratoria/1942/pb_LCL349.307.xml)
6. Ciceronis, M. T. De Partitionibus Oratoriis Dialogus, comment. Jacques-Louis d'Estrebay. Paris : Michel de Vascosan, 1543.
7. Cox, Virginia and O.Ward, John (ed.), (2006). The Rhetoric of Cicero in Its Medieval and Early Renaissance Commentary Tradition, Leiden, Boston.
8. Keeline, Thomas J. (2018). The Reception of Cicero in the Early Roman Empire: The Rhetorical Schoolroom and the Creation of a Cultural Legend.
9. Orator Mohileanus Marci Tullii Ciceronis apparatissimis Partitionibus excultus ... subreverendissimo patre Josapho Kononovio rhetorices professore anno 1636 mensis Aprilis die 27 // Vernadsky National Library of Ukraine, Institute of manuscript. Call number 30, 109, F. 1–303.

Olga Zyganok,

Dr of Philology,
Associate Professor of the Department of Foreign Philology and Translation,
Kyiv National University of Trade and Economics
Kyiv, Ukraine

ORCID iD 0000-0002-0009-6562
olzyg@ukr.net

Valentyna Halagan,

Senior Lecturer of the Department of Foreign Philology and Translation,
Kyiv National University of Trade and Economics
Kyiv, Ukraine

ORCID iD 0000-0001-7126-452X
olzyg@ukr.net

SOME FORMS OF RECEPTION OF CICERO IN THE TEXTBOOK ON ELOQUENCE “THE MOHYLA SPEAKER” (1636)

The article analyses some forms of Mark Tullius Cicero's reception in the earliest textbook on the rhetoric of the Kyiv-Mohyla Academy — “Orator Mohileanus” (1636) by Joseph Kononovich-Gorbatsky. The author of the national course in various ways indicates that he builds his course on the teachings of the father of eloquence, which he considers «Ours». Cicero for the Kyiv teacher is an absolute authority,

not only as an orator and teacher of eloquence, but also as a politician and personality. However, we come across both the protection of the Roman speaker against possible opponents, and the elements of discussion with the Roman master. Joseph Kononovich-Gorbatsky considers the treatise "Of the Classification of Rhetoric" as a very good example of the short rhetorical teaching to beginners, in his case, to the students whom he calls Cicero candidates. The Roman coryphaeus is often paired with other authors in the Ukrainian textbook, most often with Quintilian. The textbook "Orator Mohileanus" is rich in definition, demonstrating a great variety in form. Cicero's terminology is widely used in the Ukrainian manual, although it is not fully elaborated but sometimes controversial. Josip Kononovich-Gorbatsky uses different ways of commenting: explaining the term of Cicero, explaining his thoughts, etc. Sometimes the Ukrainian author is not sure that he well understood the Cicero's idea. There are many examples of Cicero in Ukrainian rhetoric. The quotations are made in several forms: quotation of several fragments of Cicero's works, a fragment or just the beginning.

Key words: *rhetoric, Josip Kononovich-Gorbatsky, 17th century, Kyiv-Mohyla Academy.*